

का दीनाः कालयुगे प्रपोडिताः ५२ वर्षफलकथने ।
१ त० । २ कालेन कालधर्मेण सृज्युना युक्ते च त्रि०
कालयोग पु० ६५० । कालसम्बन्धे । “सहता कालयोगेन
प्रकृतिं यास्यतेऽप्युषः” भा० व० १०३० । कर्म०
ज्यो० उक्ते कालरूपे योगभेदे च कालशब्दे विवृतिः ।
कालयोगिन् पु० त्रि० कालेन योगोऽस्त्यस्य इति ११ शिवे ।
“कालयोगो महानादः सर्वकामयत्तुप्रपथः” भा० व्यासु०
१०३० । शिवसहस्रनामोक्तौ । २ कालसम्बन्धे त्रि० ।

कालरात्रि स्त्री कालो रात्रिरिव कालस्य खण्डकालस्य
रात्रिरिव अप्रकाशकत्वात् । १ प्रलयरात्रौ २ प्रलयकाले
तत्र सर्वचेष्टाराहित्यात् तथात्वम् । “यदा स देवो
जागर्ति तदेदं चेष्टते जगत् । यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा
सर्वं प्रलीयते” इति मनुना प्रलयकाले सर्वचेष्टारा-
हित्योक्तेस्तत्कालस्य रात्रिरूपत्वम् । २ दुर्गामूर्तिभेदे सा
च “कालरात्रिः सद्योवक्ष्ये शपत्तगणसूदनीम्” इत्युपक्रम्य
मन्त्रमहोदधौ ५८तरङ्गे उक्ता, तत्रैव तस्या मन्त्रपूजादिकं
व्यग्रम् । “शक्तिभिः सहिता दुर्गा कार्यो रक्षति सर्वतः ।
ताः प्रयत्नेन संपूज्याः कालरात्रिमुखा नरैः” काशीख०
“कालरात्रिर्महारात्रिर्महारात्रिश्च दारुणा” देवीमा०
व्याकृतश्चैतद् गुणवत्यां यथा “कालरात्रिः सर्वजन्तु-
भरणोपलक्षिता कल्यरात्रिः । महारात्रिः ब्रह्मलयोपल-
क्षिता महाप्रलयरात्रिः, मोहरात्रिः मोहावर्त्तगर्त-
पातिनी महाभावाखरा संस्तुतिकर्त्री, यद्वा दैनन्दिन-
प्रलयब्रह्मप्रलयमोक्षरूपमहाप्रलयरूपरात्रय इति पद-
त्रयस्यार्थः । ४ तत्प्रतिपादकमन्त्रभेदे च अभेदोपचारात्
स च मन्त्रः बह्वृचपन्थे रात्रिपूक्तत्वेन प्रसिद्धः ।
सामभेदे च “रात्रिं प्रपद्ये” इत्यादिः ।

५ भीमरथ्याम् (अतिवृद्धययस्को) हारा० । सर्वप्राणिना-
यिकायां ६ यमभगिन्यां भावप्र० । ७ दीपान्वितामाव-
स्थायाम् “दीपावली तु या प्रोक्ता कालरात्रिश्च सा
मता” इत्यागमोक्तेः ।

कालरुद्र पु० कालरूपो रुद्रः । कालरूपप्रलयाग्निरूपे
रुद्रभेदे “याः पुरः कालरुद्रस्य नानास्त्रीगतसङ्कुलाः ।
विचित्रहर्म्यविन्यासाः कुतस्ता मेरुपृष्ठतः । तास्य का-
लरुद्रस्य तनुरुपेण संस्थिताः । या परा शिवरू-
पेण परमा पददायिका । तस्या यहुः सहं तेजो ब्रह्मा-
दीनां अयङ्करम् । तं विद्धि कालरुद्रेति सौम्यरूपं
सदाशिवम् । कालाग्निव्यसनं (व्यसः) लक्षं योजनानां

प्रमाणतः । अर्द्धेनोच्छ्रयतस्तस्य पादः पादेन भासते ।
सिंहरूपा महाघोरा महानक्रमहावलाः । कालाग्नि
रुद्ररूपो योत्ररूपसमावृतः । अनन्तपद्मरूपश्च धातुश्च
कारणेश्वरः । दारुणाग्निश्च रुद्रश्च यमहन्ता ज्ञयान्तकः”
देवीपु० । कालाग्निरुद्रोऽप्यत्र

कालल त्रि० कालः कालकं चिह्नभेदः अस्यस्य सिध्दा-
लक्ष् । कालकाचिह्नयुक्ते त्रिका० ।

काललवण न० त्रि० कर्म० । विडलवणे रत्नमा० ।
“रोचनं तोष्णपुष्पञ्च विडं वातानुलोमनम्” सुश्रुते
तद्गुणा उक्ताः । “विडं पाकञ्च कतकं तथा द्राविडं
मासुरम् । विडं संचारसुष्णञ्च कफवातानुलोमनम्” ।
जडं कफमधो वातं सञ्चारयतीत्यर्थः । “दीपनं लघु
तोष्णोष्णं रुचं रुच्यं व्याधि च । विषमज्ञानाहवि-
टम्निहृद्रुग्गौरयमूलतु” भावप्र० तत्पर्यायगुणाः

काललीचन पु० १ दानवभेदे । “प्रलम्बो नरको बाली ख-
रुमः काललीचनः” हरिवं० २४० अ० दानवोक्तौ ।
कर्म० । २ कण्ठे लोचने न० व० ३ तद्युक्ते त्रि०

काललोह न० त्रि० कर्म० । कण्ठाग्रे रत्नमा० लोहस्रोत-
प्तिरक्षणगुणा भावप्र० उक्ता यथा “पुरा लोमिनदैत्यानां
निहतानां सुरैर्युधि । उत्पन्नानि शरीरेभ्यो लोहानि
विविधानि च । लोहोऽस्त्री शस्त्रकं तोष्णं पिण्डं
कालायसायसी । गुरुता दृढतोत्क्रोदः कश्मलं दाहका-
रिता । अश्लक्ष्णः सुदुर्गन्धो दोषाः सप्रायसस्तु यै ।
लोहं तिक्तं सरं शीतं सधुरं त्वरं गुरु । रुचं वयसं
चक्षुषं लेखनं वातलं जयेत् । कफं पित्तं गरं मूलं
शोथार्थः शीहपाण्डुताः । मेदोमेहौ क्लीनौ कुष्ठं, तत्-
किष्टं तद्वदेव हि । पाण्डुत्वकुष्ठामयमृत्युदं भवेत् हृद्रो-
गमूलौ कुरुतेऽश्मरीञ्च । नानारजानाञ्च तथा प्रकोपं
करोति हृत्तासमशुद्धलोहम् । जीवहारि मदकारि
चायसं देहशुद्धिमदसंस्कृतं ध्रुवम् । पाटवं न तनुते
शरीरके दारुणां हृदि रुजाञ्च यच्छति । कुष्माण्ड
तिक्ततैलञ्च सापाक्षं राजिकां तथा । मद्यमस्तरसञ्चापि
त्यजेत्तोहस्य सेवकः” ।

कालवृन्त पु० कालं कण्ठं वृन्तमस्य । कुलवृन्ते रत्नमा० गौरा-
क्षीप् । कालवृन्ती पाटलावृन्ते स्त्री राजनि० ।

कालवेला स्त्री कालस्य शनेः वेला कालभेदः । रव्यादि-
वारेषु दिवनिशोरर्द्धयामभेदे सच अर्द्धयामादये ७६४
उक्ताः तत्फलमाह वसिष्ठः “निधनं महारात्रौ तु